

KRYMINALIZACJA TZW. PRZYMUSOWEGO MAŁŻEŃSTWA W POLSKIM PRAWIE KARNYM

JULIA KOSONOĞA-ZYGMUNT*

DOI: 10.26399/iusnovum.v18.1.2024.03/j.kosonoga-zygmunt

STRESZCZENIE

Przedmiotem opracowania jest problematyka tzw. przymusowych małżeństw, których kryminalizacja została wprowadzona do polskiego ustawodawstwa karnego Ustawą z dnia 13.01.2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw. Wprowadzenie do Kodeksu karnego przepisów art. 191b ma stanowić wypełnienie zobowiązania wynikającego z art. 37 Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z dnia 11 maja 2011 r. (Dz.U. z 2015 r., poz. 961). W artykule, poza charakterystyką ustawowych znamion nowych typów przestępstw, odniesiono się m.in. do kwestii zagrożenia karnego, zbiegu przepisów oraz problemu tzw. *cultural defence*.

Słowa kluczowe: konwencja stambulska, przymusowe małżeństwo, związek, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy, przemoc, groźba bezprawna, nadużycie stosunku zależności, wykorzystanie krytycznego położenia, podstęp, *cultural defence*

CRIMINALISATION OF THE SO-CALLED FORCED MARRIAGE IN THE POLISH CRIMINAL LAW

ABSTRACT

The article discusses the issue of the so-called forced marriages, the criminalisation of which was introduced into the Polish criminal legislation by Act of 13 January 2023 amending Act: Code of Civil Procedure and some other acts. Introducing the provisions of Article 191b to Criminal Code is to fulfil the obligation arising from Article 37 of the Council of Europe

* dr, Katedra Prawa Karnego, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (Polska), e-mail: j.zygmunt@uksw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-3368-300X

Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence of 11 May 2011 (Journal of Laws of 2015, item 961). In the article, in addition to the characteristics of the statutory features of new types of crimes, reference is made, inter alia, to the issue of criminal liability, concurrence of regulations and the problem of the so-called cultural defence.

Keywords: Istanbul Convention, forced marriage, relationship corresponding to a marriage in the perpetrator's religious or cultural environment, violence, unlawful threat, abuse of the relationship of dependence, use of a critical situation, deception, cultural defence

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Przedmiotem niniejszego opracowania jest problematyka tzw. przymusowych małżeństw, których kryminalizacja w polskim ustawodawstwie karnym została wprowadzona ustawą z dnia 13.01.2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw¹ poprzez dodanie artykułu 191b k.k. Celem nowelizacji jest wzmocnienie ochrony osób doznających przemocy w rodzinie oraz dostosowanie obowiązującego prawa do wymogów Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11.05.2011 r.²

Konwencja nakłada obowiązek kryminalizacji umyślnych działań polegających na zmuszaniu osoby dorosłej lub dziecka do zawarcia małżeństwa (art. 37 ust. 1) oraz zwabieniu osoby dorosłej lub dziecka na terytorium strony lub państwa innego niż to, które zamieszkuje, w celu zmuszenia osoby dorosłej lub dziecka do zawarcia małżeństwa (art. 37 ust. 2). Zmuszanie (*forcing*) w konwencji rozumiane jest szeroko: chodzi o oddziaływanie zarówno fizyczne (*physical*), jak i psychologiczne (*psychological*).

Wymogiem konwencyjnym przewidzianym w art. 41 jest także karalność za umyślne pomocnictwo lub podżeganie do popełnienia przestępstwa, o którym mowa w art. 37 (art. 41 ust. 1) oraz za umyślne usiłowanie popełnienia czynów, o których mowa w art. 37 (art. 41 ust. 2). Z kolei art. 42 konwencji ustanawia zakaz uznawania przez prawo krajowe za usprawiedliwienie dla aktów przemocy objętych zakresem konwencji, norm kulturowych, religijnych, społecznych, tradycji lub tzw. honoru. Ponieważ nierzadko popełnienie takich czynów powierza się osobom nieletnim, a zatem zazwyczaj nieponoszącym odpowiedzialności karnej, konwencja zobowiązuje do przyjęcia koniecznych środków ustawodawczych lub innych środków w celu zapewnienia, by podżeganie dziecka do popełnienia przedmiotowych aktów przemocy nie pomniejszało odpowiedzialności karnej osoby podżegającej za popełnione akty. Projektodawcy konwencji podkreślają, że duża liczba przestępstw wymienionych w konwencji dokonywana jest zazwyczaj w relacjach pomiędzy członkami rodzin, bliskimi z bezpośredniego otoczenia społecznego ofiar. Z kolei zgodnie z art. 43 konwencji, przestępstwa, o których w niej mowa, mają zastosowanie bez względu na charakter stosunków między ofiarą a sprawcą (np. relacje pomiędzy małżonkami, relacje rodzice–dziecko).

¹ Dz.U. z 2023 r., poz. 289.

² Dz.U. z 2015 r., poz. 961, oraz z 2021 r., poz. 844, zwana dalej konwencją stambulską.

Rozwiązanie, polegające na odrębnym spenalizowaniu przymusowego małżeństwa w sposób uwzględniający szczególny charakter takiego przestępstwa, a także umyślnego wprowadzenia w błąd osoby dorosłej lub dziecka w celu sprowadzenia go na terytorium innego państwa z zamiarem zmuszenia do zawarcia małżeństwa, zostało zarekomendowane polskim władzom przez Komitet GREVIO³. Jak wskazano w raporcie GREVIO, chociaż konwencja stambulska nie wymaga od stron ustanowienia odrębnych przepisów penalizujących każdą formę przemocy wobec kobiet, to ma ona na celu wspieranie stron w tworzeniu ram prawnych gwarantujących skuteczne interweniowanie i ściganie. Jednocześnie zauważono, że wobec braku danych dotyczących częstości występowania przymusowych małżeństw w Polsce oraz liczby zgłoszeń służbom pomocy społecznej lub organom ścigania, trudno jest ocenić liczbę kobiet, którym grozi lub może grozić przymusowe małżeństwo, oraz trudno określić przydatność ogólnych przepisów prawa karnego do ścigania i skazywania. Informacje przekazane GREVIO przez przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego sugerują, że przymusowe i wczesne małżeństwa są praktykowane w niektórych społecznościach romskich. Problem ten może dotyczyć również kobiet i dzieci ze środowisk migrantów. Ze względu na potrzebę kompleksowego podejścia, GREVIO zdecydowanie zachęca polskie władze, by każdemu rozwiązaniu w obszarze prawa karnego towarzyszyła kompleksowa strategia zapobiegania i wykrywania tej formy przemocy, a także wsparcie kobiet i dziewczynek stojących w obliczu przymusowego małżeństwa⁴.

Na etapie przystępowania do konwencji stambulskiej polski projektodawca podkreślał, że czyny, o których mowa w art. 37 konwencji mogą być w Polsce ścigane przy zastosowaniu artykułu 191 k.k. (zmuszanie do określonego zachowania). Z kolei zachowanie polegające na zwabieniu może zostać zakwalifikowane jako pomocnictwo lub współsprawstwo przy przestępczym zmuszaniu do określonego zachowania⁵. W uzasadnieniu rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (druk nr 2615) stwierdzono natomiast, że

w ocenie projektodawcy art. 191 k.k. nie zawiera wszystkich znamion przestępstwa z art. 37 konwencji stambulskiej. Kodeks karny nie przewiduje bowiem odrębnego przestępstwa polegającego na zwabieniu osoby dorosłej lub dziecka na terytorium strony lub państwa innego niż to, które zamieszkuje, w celu zmuszenia do zawarcia małżeństwa. Trzeba jeszcze dodać, iż jak wynika z raportu wyjaśniającego do konwencji, w przepisie tym termin „wabienie” oznacza każde zachowanie, za pomocą którego sprawca nęci osobę pokrzywdzoną, aby odbyła podróż do innego kraju, na przykład pod pretekstem lub wymyślając powód, taki jak odwiedzanie chorego członka rodziny. Zamiar musi obejmować akt zwabienia osoby za granicę, a także cel zmuszenia tej osoby do zawarcia

³ Konwencja ustanawia mechanizm monitorowania, mający na celu ocenę stopnia jej wdrażania przez strony. Mechanizm monitorowania ma dwa filary: Grupę Ekspertów do spraw Przeciwdziałania Przemocy wobec Kobiet i Przemocy Domowej (GREVIO), organ niezależnych ekspertów, oraz Komitet Stron, organ polityczny, składający się z przedstawicieli stron konwencji.

⁴ GREVIO/Inf(2021)5 Polska, s. 80.

⁵ Zob. druk 2515 – Rządowy projekt ustawy o ratyfikacji Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 r.

małżeństwa za granicą (akapit 197). Zwrócił na to uwagę także Komitet GREVIO, zalecając w końcowym raporcie ewaluacyjnym, aby polskie władze, spenalizowały umyślne wprowadzenie w błąd osoby dorosłej lub dziecka w celu sprowadzenia go na terytorium innego państwa z zamiarem zmuszenia do zawarcia małżeństwa, zgodnie z art. 37 ust. 2 konwencji stambulskiej⁶. Z tych względów wprowadzono nowy typ przestępstwa w art. 191b k.k. (art. 5 pkt 4), który zawiera znamiona całego przestępstwa z art. 37 konwencji.

Powyższe stwierdzenie budzi jednak wątpliwości. Jak słusznie zauważa Sąd Najwyższy w opinii z dnia 24.10.2022 r. do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (druk nr 2615):

prawo karne tworzy pewien logiczny system, w którym kryminalizowane są różne formy zjawiskowe przestępstwa, nie zaś tylko jego sprawstwo w sensie ścisłym. Jak wskazano w art. 18 § 3 k.k. odpowiada za pomocnictwo, kto w zamiarze, aby inna osoba dokonała czynu zabronionego, swoim zachowaniem ułatwia jego popełnienie. Nie powinno zatem budzić wątpliwości, że takim podmiotem jest osoba, która zwabia inną osobę na terytorium innego państwa, aby sprawca główny mógł popełnić swój czyn zabroniony polegający w istocie na zawarciu przymusowego małżeństwa. Zaproponowaną regulację uznać należy w konsekwencji za zbędną z uwagi na to, że nie wprowadziłaby ona dodatkowej kryminalizacji, a jedynie rozbudowała obowiązujące przepisy⁷.

2. CHARAKTERYSTYKA USTAWOWYCH ZNAMION

W art. 191b § 1 k.k. obejmuje się zakresem odpowiedzialności karnej doprowadzenie do zawarcia związku małżeńskiego zarówno zgodnie z polskim porządkiem prawnym, jak i – związków odpowiadających małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy. Z kolei w § 2 zakresem penalizacji zostało objęte zachowanie polegające na nakłanianiu innej osoby do opuszczenia terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w celu popełnienia przestępstwa określonego w § 1.

Dla pełnej charakterystyki typów czynów zabronionych z art. 191b k.k. przyjęto klasyczny układ oparty na tradycyjnym podziale ustawowych znamion. Ponadto odniesiono się do takich zagadnień, jak zagrożenie karne oraz zbieg przepisów.

2.1. PRZEDMIOT OCHRONY

Art. 191b został dodany do rozdziału XXIII grupującego przestępstwa przeciwko wolności. Rozwiązanie to zasługuje na aprobatę. W literaturze przyjmuje się, że rodzajowym przedmiotem przestępstw określonych w tym rozdziale jest wolność

⁶ GREVIO Baseline Evaluation Report Poland, GREVIO/Inf(2021)5, Adopted by GREVIO on 23 June 2021, s. 64, www.coe.int/conventionviolence (dostęp: 22.11.2023).

⁷ Opinia SN z dnia 24.10.2022 r. do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (druk nr 2615), <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/A88C237C1AF86014C12588EC00465263/%24File/2615-004.pdf> (dostęp: 22.11.2023).

w podejmowaniu decyzji, która może zostać naruszona przez pozbawienie drugiej osoby w ogóle zdolności do podjęcia decyzji (np. pozbawienie możliwości poruszania się), albo pokrzywdzony przemocą lub groźbą bezprawną zostaje doprowadzony do podjęcia określonej decyzji odpowiadającej woli osoby stosującej przemoc lub groźbę⁸. Wolność postrzegana jako dobro osobiste człowieka podlega ochronie konstytucyjnej, która znajduje swój wyraz w art. 31 ust. 1 Konstytucji RP⁹.

Indywidualnym przedmiotem ochrony w przypadku art. 191b § 1 k.k. jest swoboda podjęcia decyzji o zawarciu związku małżeńskiego lub związku odpowiadającego małżeństwu w określonym kręgu wyznaniowym lub kulturowym. Ubocznym przedmiotem ochrony mogą być także: wolność, nietykalność cielesna oraz godność, co związane jest z mnogością i różnorodnością czynności sprawczych¹⁰. Z kolei w art. 191b § 2 k.k. chroni się przede wszystkim wolność człowieka w zakresie samodecydowania o miejscu, gdzie pokrzywdzony chce przebywać. Dodatkowym przedmiotem ochrony jest natomiast takie samo dobro, jak w przypadku art. 191b § 1 k.k.¹¹

2.2. PODMIOT CZYNU ZABRONIONEGO

Typy czynów zabronionych z art. 191b § 1 i § 2 k.k. należą zasadniczo do przestępstw powszechnych, tzn. mogą być popełnione przez każdego. W odniesieniu do znamion „przemocą, groźbą bezprawną”, „przez wykorzystanie krytycznego położenia”, a także „używając podstęp” są to przestępstwa powszechne. Natomiast nadużyć stosunku zależności może jedynie ten sprawca, który w nim pozostaje. W tym zakresie typy przestępstw z art. 191b § 1–2 k.k. są przestępstwami indywidualnymi.

Ustawodawca nie przewidział możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności karnej za popełnienie tych typów czynu zabronionego nieletniego na podstawie art. 10 § 2 k.k.

2.3. STRONA PRZEDMIOTOWA TYPU CZYNU ZABRONIONEGO

Stypizowane w art. 191b § 1 k.k. zachowanie polega na doprowadzeniu innej osoby do zawarcia małżeństwa lub związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy. Realizacja czynu zabronionego musi nastąpić za pomocą przemocy, groźby bezprawnej lub przez nadużycie stosunku

⁸ A. Zoll, *Komentarz do rozdziału XXIII, nt 2 w: Kodeks karny. Część szczególna, t. 2, cz. 1, Komentarz do art. 117–211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017.

⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483 ze zm.

¹⁰ Zob. M. Królikowski, A. Sakowicz, *Komentarz do art. 191b KK, Nb 3, w: Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221, t. 1*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2023.

¹¹ J. Lachowski, *Komentarz do art. 191(b), nt 2, w: Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzosek, LEX/el. 2023.

zależności bądź wykorzystanie krytycznego położenia. Pośród znamion modalnych, w odróżnieniu od typu z art. 191b § 2 k.k., nie wymieniono natomiast podstępu.

Z kolei typ czynu zabronionego z § 2 polega na nakłanianiu innej osoby do opuszczenia terytorium Rzeczypospolitej Polskiej przy użyciu podstępu lub nadużyciu stosunku zależności, lub wykorzystaniu krytycznego położenia w celu popełnienia przestępstwa określonego w § 1.

2.3.1. CZYNNOŚĆ SPRAWCZA

Dla realizacji znamion typu z art. 191b § 1 k.k. ustawa wymaga doprowadzenia innej osoby do zawarcia małżeństwa lub związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy.

Zgodnie ze znaczeniem słownikowym „doprowadzać” oznacza „stać się przyczyną czegoś, przyprawić kogoś o coś, spowodować coś, wywołać coś”. Czasownik „doprowadza” zaliczany jest do znamion czynnościowo-skutkowych. Znamię to występuje w opisie wielu przestępstw¹², wskazując na konieczność zaistnienia każdorazowo innego skutku. Jego użycie w art. 191b § 1 k.k. przesądza o skutkowym charakterze omawianego typu przestępstwa.

O doprowadzeniu, o którym mowa w art. 191b § 1 k.k., można mówić jedynie wtedy, gdy zachowanie sprawcy, odpowiadające znamionom określonym w tym przepisie, warunkuje zawarcie przez inną osobę małżeństwa lub związku odpowiadającego małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy. Między zachowaniem sprawcy a aktem zawarcia małżeństwa lub związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy, musi istnieć powiązanie o charakterze tak kauzalnym, jak i normatywnym.

Ustawowym skutkiem jest tutaj doprowadzenie innej osoby do zawarcia małżeństwa lub związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy. Przestępstwo jest zatem dokonane z chwilą faktycznego zawarcia małżeństwa lub związku, o którym mowa w tym przepisie. Jeśli sprawca zmierzał do takiego doprowadzania, ale zamierzonego skutku nie udało mu się osiągnąć, wówczas mamy do czynienia z konstrukcją usiłowania.

W ustawodawstwie polskim uznaną formą małżeństwa jest małżeństwo monogamiczne kobiety i mężczyzny (art. 1 § 1 k.r.o.). Także w art. 18 Konstytucji RP określa się małżeństwo jako związek mężczyzny i kobiety. Nie może zawrzeć małżeństwa, kto już pozostaje w związku małżeńskim (art. 13 § 1 k.r.o.).

Na gruncie art. 191b k.k. nie chodzi jednak tylko o związek małżeński prawnie uregulowany, lecz o każdy związek, który odpowiada małżeństwu, ale jest jednocześnie dopuszczalny w świetle określonego wyznania lub w danym kręgu kulturowym. Polski ustawodawca zdecydował się bowiem na wyjście poza ramy art. 37 konwencji sambulskiej, której unormowania dotyczą wyłącznie przymusowych małżeństw, a nie związków „im odpowiadających” według określonych

¹² Zob. np. art. 124 § 1, art. 151, art. 153 § 1, art. 197 § 1–2, art. 198, art. 199 § 1–3, art. 200 § 1, art. 203, art. 281, art. 282, art. 286 k.k.

kryteriów. Pojęcie „związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy” nie jest łatwe do zdefiniowania i nie ułatwia interpretacji art. 191b k.k., co zostało już spostrzeżone w piśmiennictwie¹³. Odpowiedzialność karna w świetle tego przepisu zależy bowiem nie tylko od regulacji instytucji małżeństwa w polskim porządku prawnym, lecz także od zwyczajów kulturowo-wyznaniowych¹⁴. Za „związek, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy” można uznać także związek osób tej samej płci. W świetle prawa polskiego taki związek nie może być uznany za małżeństwo, choć wydaje się, że w kontekście znamion art. 191b k.k. realizuje on cechy „związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy”¹⁵.

Na gruncie art. 191b § 1 k.k. nie wymaga się tożsamości osoby stosującej przemoc, groźbę bezprawną lub nadużywającej stosunku zależności lub wykorzystującej krytyczne położenie w celu doprowadzenia do zawarcia małżeństwa i osoby, która takie małżeństwo z osobą pokrzywdzoną zawrze.

Na marginesie należy wskazać, iż w art. 32 konwencji nakłada się obowiązek przyjęcia regulacji prawnych lub innych rozwiązań niezbędnych, aby małżeństwa zawarte pod przymusem mogły być unieważniane, anulowane lub rozwiązywane bez nadmiernego ciężaru finansowego lub administracyjnego dla ofiary. Tym założeniem konwencji odpowiada rozwiązanie przyjęte w art. 15¹ § 1 pkt 1–3 k.r.o., tj. instytucja unieważnienia małżeństwa. Małżeństwo może być unieważnione, jeśli zostało zawarte przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli; pod wpływem błędu co do tożsamości drugiej strony; a także pod wpływem bezprawnej groźby drugiej strony lub osoby trzeciej, jeżeli z okoliczności wynika, że składający oświadczenie mógł się obawiać, iż jemu samemu lub innej osobie grozi poważne niebezpieczeństwo osobiste. Okoliczności zatem, o których mowa w art. 191b § 1 k.k., w których dochodzi do zawarcia związku małżeńskiego, nie powodują jego nieważności *ab initio*. Unieważnienia małżeństwa może żądać małżonek, który złożył oświadczenie dotknięte wadą. Nie można żądać unieważnienia małżeństwa po upływie 6 miesięcy od ustania stanu wyłączającego świadome wyrażenie woli, od wykrycia błędu lub ustania obawy wywołanej groźbą – a w każdym wypadku po upływie 3 lat od zawarcia małżeństwa. Powództwo o unieważnienie oraz ustalenie istnienia lub nieistnienia małżeństwa może wytoczyć także prokurator (art. 22 k.r.o.).

Typ czynu zabronionego z art. 191b § 2 k.k. polega na nakłanianiu innej osoby do opuszczenia terytorium Rzeczypospolitej Polskiej przy użyciu podstępów lub nadużyciu stosunku zależności bądź wykorzystaniu krytycznego położenia w celu popełnienia przestępstwa określonego w § 1. Zgodnie z treścią implementowanego art. 37 ust. 2 konwencji stambulskiej: „strony przyjmą konieczne środki ustawodawcze lub inne środki w celu zapewnienia, by za umyślne działania polegające na zwabieniu osoby dorosłej lub dziecka na terytorium Strony lub państwa innego

¹³ M. Mozgawa, *Komentarz do art. 191(b), nt. 3*, w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, red. M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa, LEX/el. 2023.

¹⁴ Tak J. Lachowski, *Komentarz do art. 191(b), nt. 9*, w: *Kodeks karny. Komentarz...*, op. cit.

¹⁵ Podobnie zob. M. Mozgawa, *Komentarz do art. 191(b), nt. 3*, w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany...*, op. cit.

niż to, które zamieszkuje, w celu zmuszenia osoby dorosłej lub dziecka do zawarcia małżeństwa, groziła odpowiedzialność karna". Jak już wskazano, w przepisie tym termin „wabienie” oznacza każde zachowanie, za pomocą którego sprawca nęci osobę pokrzywdzoną, aby odbyła podróż do innego kraju.

Biorąc pod uwagę względy językowe, w pełni zrozumiałe jest posłużenie się przez polskiego ustawodawcę znamieniem czasownikowym „nakłaniać”. Nakłanianie rozumiane jest jako oddziaływanie na wolę innej osoby w celu skłonienia jej do określonego działania lub zaniechania¹⁶. Na gruncie art. 191b § 2 k.k. chodzi o decyzję w przedmiocie opuszczenia terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Nakłanianie musi zostać skierowane do zindywidualizowanej osoby.

Interpretacji znamienia czynnościowego na gruncie art. 191b § 2 k.k. należy dokonywać w zgodzie z aplikowanym przepisem konwencyjnym art. 37 ust. 2, który mówi o „wabieniu” i nadaje takiemu zachowaniu charakter formalny. Wydaje się, że pomimo tradycyjnego ujmowania „nakłaniania” jako znamienia czynnościowo-skutkowego, należy przyjąć, iż czyn zabroniony w art. 191b § 2 k.k. stanowi występki bezskutkowy (formalny). Dla realizacji znamion typu czynu zabronionego nie jest konieczne wywołanie u osoby nakłanianej decyzji o opuszczeniu terytorium Rzeczypospolitej Polskiej¹⁷, ani tym bardziej faktyczna zmiana miejsca jej pobytu.

Artykuł 191b § 2 k.k. znajduje zastosowanie jedynie w sytuacji, gdy osoba pokrzywdzona przebywa w chwili popełnienia tego przestępstwa na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Zakresem kryminalizacji nie objęto natomiast sytuacji, w których osoba taka znajduje się poza granicami kraju, np. będąc na wakacjach¹⁸. Należy uznać, że analizowane unormowanie w zakresie miejsca przebywania osoby pokrzywdzonej zostało ujęte zbyt wąsko w porównaniu do implementowanego art. 37 ust. 2 konwencji stambulskiej.

2.3.2. ZNAMIONA MODALNE

Każde z wymienionych w art. 191b k.k. znamion modalnych, określających sposób oddziaływania na pokrzywdzonego, generuje wiele problemów interpretacyjnych podnoszonych od dawna tak w literaturze przedmiotu, jak i w judykaturze. Znamiona te występują bowiem w opisach wielu typów czynów zabronionych. Z uwagi na ramy niniejszego opracowania ich charakterystyka zostanie zatem ograniczona do kwestii podstawowych, mających znaczenie dla prawidłowej wykładni art. 191b k.k.

¹⁶ Zob. np. wyrok SA w Krakowie z dnia 8 lipca 1999 r., II AKa 121/99, KZS 1999, nr 8–9, poz. 37.

¹⁷ Zob. M. Królikowski, A. Sakowicz, *Komentarz do art. 191b KK, Nb 11*, w: *Kodeks karny. Część szczególna...*, op. cit.; J. Lachowski, *Komentarz do art. 191(b), nt 9*, w: *Kodeks karny. Komentarz...*, op. cit.

¹⁸ Por. opinia RPO z 1.12.2021 r. do projektu z dnia 7.10.2021 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-przemoc-domowa-lepsza-ochrona-ms-opinia> (dostęp: 22.11.2023).

2.3.2.1. PRZEMOC

Przemoc jest znamieniem wielu przestępstw występujących w obowiązującym Kodeksie karnym. Należy przy tym zwrócić uwagę, że konteksty językowe, w jakich w Kodeksie karnym używa się zwrotu „przemoc”, są różne, np. „zastosowanie przemocy” (art. 115 § 3 k.k., art. 115 § 22 pkt 1 k.k.), „stosowanie przemocy” (np. art. 118a § 2 pkt 5 k.k., art. 119 § 1 k.k., art. 191 § 1 k.k.), „używanie przemocy” (np. art. 191a § 1 k.k.). W art. 191b § 1 k.k. użyto formuły „przemocą (...) doprowadza”.

Pojęcie przemocy nie doczekało się jednak definicji kodeksowej, a ustalenie jego znaczenia pozostawiono doktrynie i judykaturze. Należy zauważyć, że w języku powszechnym „przemoc” to: „siła przeważająca czyjaś siłę, fizyczna przewaga wykorzystywana do czynów bezprawnych dokonywanych na kimś; narzucona bezprawnie władza, panowanie; czyny bezprawne, dokonane z użyciem fizycznego przymusu; gwałt”¹⁹; a także: „przewaga, zwykle fizyczna, wykorzystywana w celu narzucenia komuś swojej woli, wymuszenia czegoś na kimś, narzucona komuś bezprawnie władza, gwałt”²⁰.

Odwołując się do wykładni systemowej, należy wskazać na definicję legalną „przemocy domowej”, zawartą w art. 2 ust. 1 pkt 1 Ustawy z dnia 29.07.2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy domowej²¹. Przemoc definiowana jest także w dokumentach prawa międzynarodowego. Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z dnia 11 maja 2011 r., sporządzona w Stambule, w art. 3 definiuje „przemoc wobec kobiet” jako: naruszenie praw człowieka i formę dyskryminacji kobiet i oznacza wszelkie akty przemocy ze względu na płeć, które powodują lub mogą prowadzić do fizycznej, seksualnej, psychologicznej lub ekonomicznej szkody lub cierpienia kobiet, w tym również groźby takich aktów, przymus lub arbitralne pozbawianie wolności, w życiu zarówno publicznym, jak i prywatnym (pkt a); „przemoc domowa” oznacza wszelkie akty przemocy fizycznej, seksualnej, psychologicznej lub ekonomicznej zdarzające się w rodzinie lub w gospodarstwie domowym (...) (pkt b). Z kolei Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25 października 2012 r., ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw²², w pkt 18 definiuje przemoc w rodzinie jako przemoc, która może obejmować przemoc fizyczną, seksualną, psychologiczną lub ekonomiczną i może powodować uraz fizyczny lub psychiczny, cierpienie moralne bądź emocjonalne lub straty majątkowe.

Na gruncie przepisów Kodeksu karnego ustawodawca wyraźnie rozgranicza pewne rodzaje przemocy, co ma istotne znaczenie dla ustalenia zakresu desygnatów tego znamienia. W art. 191b § 1 k.k. ustawodawca posłużył się pojęciem „przemocy”, a nie przykładowo „przemocy wobec osoby”²³ czy „przemocy innego rodzaju niż przemoc wobec osoby”.

¹⁹ *Słownik języka polskiego PWN*, t. II, red. M. Szymczak, Warszawa 1979, s. 986.

²⁰ *Wielki Słownik Języka Polskiego PWN*, t. III, red. S. Dubisz, Warszawa 2018, s. 1076.

²¹ Dz.U. z 2021 r., poz. 1249 ze zm.

²² Dz.U. UE L nr 315, s. 57 z dnia 14 listopada 2012 r.

²³ W przepisach Kodeksu karnego ustawodawca wyraźnie odróżnia pojęcie przemocy od przemocy wobec osoby. O przemocy mówią np.: art. 64 § 2, art. 115 § 3 i 22, art. 118a § 2 pkt 4

Przez pojęcie „przemocy wobec osoby” rozumie się używanie siły fizycznej skierowanej bezpośrednio na człowieka, które immanentnie wiąże się z naruszeniem co najmniej jego nietykalności cielesnej; może zatem polegać tylko na bezpośrednim fizycznym oddziaływaniu na człowieka i nie obejmuje oddziaływania pośredniego (tzw. przemocy pośredniej) przez postępowanie z rzeczą²⁴. Przemoc wobec osoby oznacza tylko bezpośrednie fizyczne oddziaływanie na człowieka, które uniemożliwia opór lub go przełamuje, albo wpływa na kształtowanie się jego woli przez zastosowanie fizycznej dolegliwości²⁵.

Z kolei na „przemoc innego rodzaju niż przemoc wobec osoby” wskazuje się w art. 115 § 9a k.k. w odniesieniu do odmiany kradzieży szczególnie zuchwałej. W literaturze jest mowa o tym, że przemocą innego rodzaju niż przemoc wobec osoby jest przemoc pośrednia, przybierająca postać oddziaływania na pokrzywdzonego poprzez siłę fizyczną skierowaną na rzecz lub zwierzę. Ustawodawca wskazał w tym przepisie na sytuacje, w których sprawca oddziałuje fizycznie na przedmioty materialne w tym celu, aby wywrzeć w ten sposób określony wpływ na psychikę człowieka, czyli stosuje tzw. przemoc wobec rzeczy²⁶.

Na gruncie art. 191b § 1 k.k. ustawodawca nie zdecydował się na zawężenie przemocy do określonego jej rodzaju, co pozwala na szerokie jej rozumienie, zgodnie ze znaczeniem nadawanym mu w literaturze i orzecznictwie sądowym²⁷.

Z wielu koncepcji definicyjnych wyróżnić należy pogląd T. Hanauska, że przemocą jest oddziaływanie środkami fizycznymi, które uniemożliwiają lub przełamując opór zmuszanego, mają nie dopuścić do powstania lub wykonania jego decyzji woli, albo naciskając aktualnie wyrządzoną dolegliwością na jego procesy motywacyjne, nastawić te decyzje w pożądanym przez sprawcę kierunku²⁸. Definicja ta wskazuje na podstawową cechę przemocy w postaci oddziaływania środkami fizycznymi, czyli takimi, które mogą wywołać bezpośrednio obiektywną zmianę, czy to u zmuszanego, czy to w jego środowisku.

W doktrynie dokonuje się podziału przymusu (w kontekście stosowanej przez sprawcę przemocy) na absolutny i kompulsywny. Wskazuje się, iż przemoc może mieć formę *vis absoluta* (przymus absolutny) lub *vis compulsiva* (przymus względny)²⁹. W tym

i 5, art. 124 § 1, art. 127 § 1, art. 128 § 1 i 3, art. 197 § 1, art. 202 § 3 k.k.; o przemocy wobec osoby zaś: art. 72 § 1b, art. 75 § 1a, art. 119 § 1, art. 191 § 1, art. 191a § 1, art. 280, art. 281 k.k.

²⁴ Zob. uchwała SN z dnia 10 grudnia 1998 r., I KZP 22/98, OSP 1999 nr 2, poz. 39 wraz z głosami: A. Zolla, OSP 1999, nr 5, s. 242–244, W. Cieślaka, PS 1999, nr 10, s. 141–145, J. Kuleszy, Pal. 1999, nr 5–6, s. 191–193.

²⁵ L. Gardocki, *Prawo karne*, Warszawa 1998, s. 299.

²⁶ Zob. P. Daniluk, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2023, s. 805.

²⁷ Szerzej na temat pojęcia przemocy w doktrynie prawa karnego i judykaturze zob. M. Romańczuk-Gracka, *Pojęcie i funkcje przymusu psychicznego w prawie karnym*, Warszawa 2020.

²⁸ Zob. T. Hanausek, *Przemoc jako forma działania przestępnego*, Kraków 1966, s. 65. Szerzej na temat tego znamienia zob. m.in.: T. Bigoszewski, *Przemoc jako znamię strony przedmiotowej*, CzPKiNP 1997, nr 2, s. 19 i n.; J. Wawrowski, *Przestępstwa z użyciem przemocy – przemoc a przemoc wobec osoby*, PS 2007, nr 6, s. 121 i n.; M. Wysocki, *Przemoc wobec osoby w rozumieniu art. 191 k.k.*, Prok. i Pr. 1999, nr 3, s. 60 i n.

²⁹ Por. wyrok SN z dnia 6 września 1994 r., II KRN 159/94, OSNK 1994, nr 9–10, poz. 61; A. Spotowski, w: *System Prawa Karnego. O przestępstwach w szczególności*, t. 4, cz. 2, red. I. Andrejew, L. Kubicki, J. Waszczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989, s. 42.

pierwszym przypadku chodzi o dążenie do naruszenia zdolności do podejmowania decyzji woli lub możliwości realizacji takiej decyzji. Przy stosowaniu *vis compulsiva* sprawca wykorzystuje zdolność pokrzywdzonego do świadomego kształtowania swej woli na podstawie analizy czynników na niego oddziałujących. Wykorzystanie tej zdolności polega na narzuceniu przez sprawcę motywów powodujących, że osoba zmuszana podejmuje decyzję zgodną z życzeniem sprawcy³⁰. Takie szerokie rozumienie przemocy aprobowane jest także w orzecznictwie sądowym³¹.

Ważnym kryterium przemocy jest jej obiekt. Przemoc, o której mowa w art. 191b k.k., może być skierowana bezpośrednio na osobę pokrzywdzonego, ale także przybrać formę pośrednią – przez rzecz lub osobę trzecią. W tym drugim przypadku przedmiotem oddziaływania jest środowisko pokrzywdzonego, czyli osoby trzecie oraz otaczające go rzeczy, jeśli w ten sposób sprawca chce wywrzeć wpływ na zachowanie pokrzywdzonego, a rozmiar dolegliwości uzasadnia przyjęcie, iż znalazł się on w stanie przymusu. Aktualność zachowuje pogląd SN, sformułowany na gruncie znamienia przemocy występującego w art. 167 § 1 k.k. z 1969 r. Zgodnie z nim przemocą jest:

szeroko pojęta czynność fizyczna, skierowana bądź to bezpośrednio przeciwko samemu pokrzywdzonemu, co zniewala go do poddania się woli sprawcy i określonego zachowania się, bądź to przeciwko rzeczy posiadanej przez pokrzywdzonego, przez co swoboda woli pokrzywdzonego – w zakresie posiadania tej rzeczy czy władania nią lub korzystania z niej – zostaje ograniczona³².

Przemoc, o której mowa w art. 191b § 1 k.k., może być skierowana także przeciwko osobom trzecim, np. osobom pozostającym w takim stosunku z pokrzywdzonym, że zamach na nie wpływa na pokrzywdzonego³³, choć nie musi to być osoba mu najbliższa.

2.3.2.2. GROŹBA BEZPRAWNA

Kolejnym sposobem działania sprawcy jest groźba bezprawna. Znamię groźby bezprawnej objęte jest definicją legalną z art. 115 § 12 k.k. Jest to nie tylko groźba określona w art. 190 § 1 k.k. (groźba karalna), lecz także groźba spowodowania postępowania karnego lub innego postępowania, w którym może zostać nałożona

³⁰ T. Hanausek, *Przemoc jako forma...*, op. cit., s. 104 i n.; por. J. Warylewski, *Przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Rozdział XXV Kodeksu karnego. Komentarz*, Warszawa 2001, s. 33.

³¹ Zob. wyroki SN: z dnia 12 sierpnia 1974 r. – Rw 403/74, OSNKW 1974, z. I, poz. 216; z dnia 16 stycznia 1976 r. – VI KZP 36/75, OSNPG 1976, z. 3, poz. 2; uchwały SN: z dnia 27 kwietnia 1994 r. I KZP 8/94, OSNKW 1994, z. 5–6, poz. 28; z dnia 24 czerwca 1994 r. – I KZP 13/94, OSNKW 1994, z. 7–8, poz. 42; z dnia 18 listopada 1997 r. – I KZP 31/97, OSNKW 1998, z. I–2, poz. 2.

³² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 sierpnia 1974 r., Rw 403/74, OSNKW 1974 nr 11, poz. 216.

³³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 26 marca 1998 r., II AKA 8/98, OSA 1998, nr 11–12, poz. 66.

administracyjna kara pieniężna, a także rozgłoszenia wiadomości uwłaczającej czci zagrożonego lub jego osoby najbliższej. W rozumieniu tego przepisu groźba bezprawna obejmuje zatem groźby trojakiemu rodzajowi: 1) groźbę popełnienia przestępstwa na szkodę zagrożonego lub osoby mu najbliższej (art. 190 k.k.); 2) groźbę spowodowania postępowania karnego; 3) groźbę rozgłoszenia wiadomości uwłaczającej czci zagrożonego lub jego osoby najbliższej. Nie stanowi natomiast groźby zapowiedź spowodowania postępowania karnego lub innego postępowania, w którym może zostać nałożona administracyjna kara pieniężna, jeżeli ma ona jedynie na celu ochronę prawa naruszonego przestępstwem lub zachowaniem zagrożonym administracyjną karą pieniężną.

Wydaje się, że brak jest normatywnych racji dla przyjmowania odmiennego rozumienia tego znamienia na tle przestępstwa z art. 191b § 1 k.k.

Istotą groźby bezprawnej jest wywieranie silnej presji psychicznej na ofiarę, tak by zmusić ją do zachowania się w sposób pożądaný przez sprawcę. Jest oddziaływaniem na psychikę innej osoby przez zapowiedzenie zła, które spotka zagrożonego ze strony grożącego lub innej osoby, na której zachowanie grożący ma wpływ.

Trafnie wskazuje się w doktrynie, że groźba bezprawna to forma nacisku kompulsywnego na proces decyzyjny ofiary, zmierzająca do przymuszenia jej do określonego działania, zaniechania lub znoszenia przez zagrożenie uszczerbkiem dla jej dóbr prawem chronionych. Groźba analogicznie do przemocy stanowi środek przymusu, przy czym jako taki środek pełni zasadniczą rolę w kształtowaniu sytuacji przymusowej za pomocą oddziaływania psychicznego. Groźba jest zatem specyficznym środkiem formy *vis compulsiva* w postaci przymusu psychicznego³⁴.

2.3.2.3. STOSUNEK ZALEŻNOŚCI

Do znamion omawianych typów przestępstw z art. 191b § 1 i 2 k.k. należy także „nadużycie stosunku zależności”. Stosunek zależności to „taki stosunek prawny lub faktyczny, który daje jednej osobie możliwość wywierania określonego wpływu bezpośredniego lub pośredniego na losy i położenie prawne, społeczne i ekonomiczne innej osoby”³⁵. Istotą stosunku zależności jest to, że osoba zależna pozostaje w takiej relacji ze sprawcą, że konflikt z nim grozi jej interesom materialnym lub niematerialnym. Osoba zależna musi zatem unikać wchodzenia w konflikt z osobą, od której jest zależna. Osoba zależna ma świadomość konieczności podporządkowania się żądaniom czy życzeniom osoby, od której zależy³⁶.

³⁴ M. Romańczuk-Gracka, *Pojęcie i funkcje przymusu psychicznego w prawie karnym...*, op. cit., s. 187.

³⁵ Pogląd taki wielokrotnie wyrażał SN, zob. np. orzeczenie z dnia 29 maja 1933 r., Zb. O. 1933, poz. 155; na gruncie obowiązującego k.k. zob. np. postanowienie SN z dnia 18 grudnia 2008 r., V KK 304/08, OSNwSK 2008 nr 1, poz. 2691; postanowienie SN z dnia 17 września 2014 r., V KK 130/14, Legalis nr 1092074.

³⁶ Zob. wyrok SN z dnia 6 maja 2014 r., V KK 358/13, Prok. i Pr. – wkł. 2014, nr 9, poz. 2, s. 5.

Na gruncie art. 207 k.k. Sąd Najwyższy przyjął, iż:

stosunek zależności od sprawcy zachodzi wówczas, gdy pokrzywdzony nie jest zdolny z własnej woli przeciwstawić się znęcaniu i znosi je z obawy przed pogorszeniem swoich dotychczasowych warunków życiowych (np. utratą pracy, środków utrzymania, mieszkania, rozłąką lub zerwaniem współżycia ze sprawcą). Stosunek tego rodzaju może istnieć z mocy prawa (...) albo na podstawie umowy (...). Może też wynikać z sytuacji faktycznej, stwarzającej dla sprawcy sposobność znęcania się przy wykorzystaniu nad ofiarą przewagi, jaką mu daje łącząca ich więź materialna, osobista lub uczuciowa. Wspólne zamieszkiwanie może kreować stosunek zależności³⁷.

Stosunek zależności oznacza zawsze istnienie określonej relacji między sprawcą a pokrzywdzonym. Istotą tej zależności jest realna możliwość wpływania na motywacje pokrzywdzonego i podejmowane przez niego decyzje, co umożliwi kierowanie jego dalszym postępowaniem. Stosunek zależności może wynikać ze stosunków rodzinnych oraz tych wszystkich, które przewidują pewien element władztwa z jednej strony i podporządkowania lub zależności z drugiej³⁸.

W art. 191b k.k., w odróżnieniu od art. 207 § 1 k.k. typizującego znęcanie, ustawodawca nie dookreślił, iż o chodzi „o stały lub przemijający stosunek zależności od sprawcy”. Na tle art. 207 k.k. wyrażono pogląd, iż stosunek zależności nie może być zatem stosunkiem doraźnym; wymóg stałości lub przemijalności zakłada bowiem pewien dłuższy czas jego istnienia, wykluczając tym samym krótkotrwałą, przypadkową więź sytuacyjną³⁹.

Na gruncie art. 191b k.k. należy zatem przyjąć, iż stosunek zależności może mieć charakter trwały (stały) lub przemijający. Wystarczający byłby jednak także okazjonalny lub sytuacyjny wyznaczonego stosunek zależności, choć na tle omawianych typów przestępstw sytuacje takie będą raczej należeć do rzadkości.

Art. 191b k.k. znajduje zastosowanie nie tylko wtedy, gdy zachodzi stosunek prawny zależności, wynikający z samego prawa lub umowy, ale także wtedy, gdy określone okoliczności faktyczne stworzyły taką sytuację, w której widoczne są cechy zależności osoby pokrzywdzonej od sprawcy⁴⁰, przy czym zależność ta może mieć różnoraki charakter (materialny, osobisty lub moralny). Nie ma przeszkód dla przyjęcia, iż może to być stosunek doraźny, o ile wynikająca z niego zależność ma wpływ na kształtowanie losu osoby pokrzywdzonej. Stosunek zależności powinien istnieć najpóźniej w momencie rozpoczęcia zachowania sprawcy, nie ma jednak wymogu, by istniał wcześniej.

Stosunek zależności musi zostać ponadto przez sprawcę nadużyty. Sam fakt podejmowania określonych zachowań wobec osób pozostających w stosunku zależności nie jest wystarczający do przypisania odpowiedzialności z art. 191b § 1 lub § 2 k.k., a niezbędne jest jeszcze, aby sprawca nadużył zależności, a to (fakt

³⁷ Postanowienie SN z dnia 29 stycznia 2019 r., IV KK 752/18, Legalis nr 1872596.

³⁸ Zob. wyrok SN z dnia 4 marca 2009 r., III KK 348/08, Prok. i Pr. – wkł. 2009, nr 9, poz. 8; wyrok SN z dnia 31 marca 2020 r., r., II CSK 124/19, Lex nr 2978466.

³⁹ Zob. L. Falandysz, *Przestępstwa przeciwko rodzinie*, w: L. Lernell, A. Krukowski, *Prawo karne. Część szczególna. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1969, s. 76; A. Tobis, *Główne przestępstwa przeciwko rodzinie. Charakterystyka i prawna i skuteczność kary pozbawienia wolności*, Poznań 1980, s. 52.

⁴⁰ Zob. wyrok SN z dnia 8 maja 1972 r., III KR 53/72, OSNPG 1972, nr 7, poz. 153.

nadużycia) z samego charakteru relacji między sprawcą i pokrzywdzonym wcale nie wynika⁴¹. Nadużycie stosunku zależności obejmuje świadome użycie tego stosunku przez sprawcę jako czynnika nacisku na psychikę pokrzywdzonego. W wypadku typu czynu zabronionego z art. 191b § 1 k.k. prowadzi to do wyrażenia przez pokrzywdzonego zgody na zawarcie małżeństwa lub związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy; a w typie z art. 191b § 2 k.k. – do nakłonienia go do opuszczenia terytorium RP.

2.3.2.4. KRYTYCZNE POŁOŻENIE

Znamię „krytycznego położenia” występuje w definicji legalnej kodeksowego terminu „handel ludźmi” (art. 115 § 22 pkt 5 k.k.), opisie przestępstwa doprowadzenia do czynności seksualnej (art. 199 § 1 k.k.) oraz doprowadzenia do uprawiania prostytucji (art. 203 k.k.). Pokrewnie jest mu znamię „przymusowego położenia”, występujące jedynie w art. 304 § 1 k.k., typizującym lichwę. Sprawca zawiera umowę, „wyzyskując przymusowe położenie innej osoby fizycznej, prawnej albo jednostki organizacyjnej nieposiadającej osobowości prawnej”.

W orzecznictwie sądowym „przymusowe położenie” rozumiane jest jako obiektywnie istniejący stan zagrożenia istotną dolegliwością, nie ma przy tym znaczenia, czy jest skutkiem niestaranności pokrzywdzonego (tzw. zawiniona groźba niewypłacalności), czy też wynikiem czynników całkowicie od niego niezależnych (np. ciężka choroba)⁴². Wskazuje się także, iż „przymusowe położenie”, o którym mowa w przepisie art. 304 k.k., nie może być traktowane jak każda sytuacja pogarszająca warunki pokrzywdzonego. Musi ono być tak dalece niekorzystne, że grozić mu będzie bezpośrednio wielką dolegliwością (np. w wypadku osoby fizycznej – niemożnością zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych własnych i rodziny, utratą mieszkania itp.). Istotą „przymusowego położenia” jest też niezbędność uzyskania świadczenia, mającego to położenie poprawić, oraz brak możliwości odwrócenia niekorzystnej sytuacji w inny sposób niż zawarcie umowy nakładającej świadczenie niewspółmierne⁴³.

Należy uznać *in abstracto*, że położenie „krytyczne” jest cięższe niż „przymusowe”, a skoro ustawodawca użył różnych pojęć, to nie wolno ich utożsamiać. Krytyczne położenie to takie, które jest bardzo ciężkie i trudne do zniesienia. Oznacza szczególnie dolegliwą sytuację, w której osobie pokrzywdzonej grozi poważna (znaczna) szkoda osobista lub majątkowa. Na gruncie art. 199 k.k. przyjmuje się, iż krytyczne położenie to stan, w którym osobie grozi niebezpieczeństwo doznania określonego uszczerbku, natomiast odpowiednie zachowanie sprawcy może temu niebezpieczeństwu zapobiec. Istotą tego niebezpieczeństwa jest zagrożenie dla dóbr osobistych lub majątkowych pokrzywdzonego⁴⁴; dolegliwość grożąca

⁴¹ Por. wyrok SN z dnia 4 marca 2009 r., III KK 348/08, KZS 2009, nr 9, poz. 35, s. 22–23.

⁴² Zob. postanowienie SN z dnia 31 października 1966 r., Rw 904/66, OSNKW 1967, nr 1, poz. 6.

⁴³ Zob. wyrok SA w Katowicach z dnia 28 sierpnia 2014 r., II AKA 240/14, KZS 2015 nr 2, poz. 53.

⁴⁴ S. Hypś, w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2015, s. 995.

pokrzywdzonemu w związku z krytycznym położeniem ma mieć kwalifikowany, istotny charakter. Jeszcze pod rządem Kodeksu karnego z 1932 r. L. Peiper wskazywał, iż przez „krytyczne położenie” nie należy rozumieć aż takiej sytuacji, że życie lub zdrowie ofiary zależy od ingerencji sprawcy; wystarcza taki stan rzeczy, iż udzielenie pomocy przez sprawcę (np. udzielenie kredytu, prolongata długu) wyzwoli daną osobę od przykrych następstw; np. danej osobie grozi dotkliwa dla niej szkoda majątkowa lub moralna, utrata stanowiska, niemożność zaspokojenia naglących potrzeb własnych lub potrzeb osób jej bliskich itp. Nie jest natomiast wymagane, aby dana osoba bezwarunkowo nie była w stanie uzyskać pomocy skądinąd, czyli by znajdowała się w sytuacji bez wyjścia⁴⁵.

Krytyczne położenie nie musi być wynikiem określonej relacji międzyludzkiej, ale także nie musi stanowić następstwa zdarzenia losowego. W odróżnieniu od stosunku zależności, który stanowi relację międzyludzką wynikającą z wypełnianych funkcji czy ról społecznych, krytyczne położenie może być niezależnym od relacji międzyludzkich niekorzystnym splotem okoliczności⁴⁶. Powody krytycznego położenia mogą być różne i wynikać ze zdarzenia losowego (np. pożar, nagła śmierć osoby leżącej na utrzymaniu), bezrobocia, problemów ze zdrowiem, poważnego zadłużenia finansowego i braku zdolności do jego spłaty⁴⁷.

Wykorzystanie tego stanu to świadome posłużenie się tym położeniem przez sprawcę, który uzależnia uwolnienie pokrzywdzonego od owej trudnej sytuacji (innymi słowy, uchylenie rzeczywistego niebezpieczeństwa grożącego dobrom prawnym pokrzywdzonego) od zawarcia małżeństwa lub związku, który odpowiada małżeństwu w kręgu wyznaniowym lub kulturowym sprawcy.

Na tle art. 170 k.k. z 1969 r. (czyz nierządny z osobą zależną) wyrażono zapamiętanie, iż w przypadku omawianych środków działania przestępnego w postaci nadużycia stosunku zależności lub wyzyskania krytycznego położenia, sprawca posługuje się instrumentem przymusu kompulsacyjnego, oddziałując – poprzez uświadamianą przez ofiarę możliwość doznania określonej dolegliwości – na jej decyzję woli. Jest to mechanizm identyczny jak mechanizm groźby lub przemocy w postaci *vis compulsiva*, z tą jedynie różnicą, iż tam ofiara znajduje się w sytuacji przymusowej skutkiem przemocy lub groźby, a tu – skutkiem wyzyskanej przez sprawcę zależności lub położenia krytycznego⁴⁸.

W literaturze jednolicie wskazuje się, że zarówno stosunek zależności, jak i krytyczne położenie muszą istnieć obiektywnie. Podkreśla się przy tym, że koniecznym jest uwzględnianie indywidualnej sytuacji życiowej pokrzywdzonego, szczególnie w zakresie możliwości zarobkowania⁴⁹. W tym kontekście wątpliwości wywołuje ocena sytuacji, w której taki stosunek zależności lub krytyczne położenie nie istnieją

⁴⁵ L. Peiper, *Komentarz do Kodeksu karnego i prawa o wykroczeniach*, Kraków 1936, s. 426.

⁴⁶ Tak trafnie S. Hyps, w: *Kodeks karny. Komentarz...*, op. cit., s. 995.

⁴⁷ V. Konarska-Wrzosek, *Komentarz do art. 199, teza 7*, w: *Kodeks karny. Komentarz...*, red. V. Konarska-Wrzosek, op. cit.

⁴⁸ M. Filar, w: *System Prawa Karnego. O przestępstwach w szczególności*, t. 4, cz. 2, red. I. Andrejew, L. Kubicki, J. Waszczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989, s. 186.

⁴⁹ Zob. np. na gruncie art. 199 k.k. z 1997 r.: J. Warylewski, w: *Kodeks karny. Część szczególna*, t. I, *Komentarz*, red. A. Wąsek, Warszawa 2004, s. 852.

obiektywnie (faktycznie), zaś sprawca wytworzył w psychice ofiary błędne przeświadczenie o ich istnieniu lub przeświadczenie takie świadomie wykorzystał. Wydaje się, że takie zachowanie nie realizuje znamion typu czynu zabronionego z art. 191b § 1 k.k. Polega ono bowiem na doprowadzeniu do zawarcia małżeństwa w drodze podstęp, a taki sposób zachowania nie został wymieniony w art. 191b § 1 k.k. Nie wyczerpuje ono także znamion art. 191 k.k. Inaczej należałoby ocenić taką sytuację w odniesieniu do zachowania polegającego na nakłonieniu osoby pokrzywdzonej do opuszczenia terytorium RP. Jednym ze sposobów oddziaływania sprawcy jest tutaj bowiem podstęp.

2.3.2.5. PODSTĘP

Znamiona nadużycia stosunku zależności oraz wykorzystania krytycznego położenia należy rozumieć identycznie na gruncie art. 191b § 2 k.k. W odróżnieniu jednak od § 1, w § 2 przewidziano karalność zachowania sprawcy także przy „użyciu podstępu”.

W prawie karnym materialnym podstęp funkcjonuje jako znamię opisujące dyspozycje kilkunastu przestępstw. Przewidziany jest jako sposób zachowania sprawcy m.in. w przypadku: art. 118a § 2 pkt 4, art. 124 § 1; art. 143 § 1–2, art. 145 § 1 pkt 2 lit. a, art. 153 § 1, art. 166 § 1–3, art. 191a § 1, art. 197 § 1 k.k.

Podstęp, w odróżnieniu od przemocy czy groźby, nie jest uznawany za środek zmuszania, gdyż nie wywołuje stanu przymusu. Sprawca stosuje go, aby doprowadzić pokrzywdzonego do wyrażenia zgody, która w innej sytuacji, tzn. bez podstępu, nie zostałaby wyrażona lub aby uniemożliwić pokrzywdzonemu wyrażenie braku zgody⁵⁰. W doktrynie wskazuje się na kryterium obawy dla rozgraniczenia podstępu od groźby. K. Daszkiewicz-Paluszyńska słusznie zwraca uwagę na fakt, że w przypadku „podstępu” pokrzywdzony jest przekonany o uczciwych zamiarach sprawcy, w związku z czym nie odczuwa obawy jak w przypadku groźby, kiedy to osoba zagrożona zdaje sobie sprawę z grożącego jej niebezpieczeństwa i z faktu bycia zmuszaną. Przy podstępie brak jest w związku z tym elementu zmuszania⁵¹.

Immanentną cechą podstępu jest wprowadzenie innej osoby w błąd lub wykorzystanie błędu, w którym pokrzywdzony już się znajdował⁵².

W orzecznictwie SN wyrażono zapatrywanie, iż wprowadzenie w błąd oznacza, że sprawca swoimi podstępnymi zabiegami doprowadza inną osobę do mylnego wyobrażenia o rzeczywistym stanie rzeczy, zaś wyzyskanie błędu polega na wykorzystaniu przez sprawcę już istniejących, niezgodnych z rzeczywistością, opinii lub wyobrażeń osoby pokrzywdzonej⁵³.

⁵⁰ J. Warylewski, w: *System Prawa Karnego, Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, t. 10, red. J. Warylewski, Warszawa 2016, s. 691–693.

⁵¹ K. Daszkiewicz-Paluszyńska, *Groźba w polskim prawie karnym*, Warszawa 1958, s. 129–130.

⁵² Zob. wyrok SN z dnia 4 marca 2009 r., IV KK 339/08, KZS 2009, nr 6, poz. 23.

⁵³ Tak SN w wyroku z dnia 27 października 1986 r., II KR 134/86, OSNPG 1987, nr 7, poz. 80.

2.4. ZNAMIONA STRONY PODMIOTOWEJ

Występek stypizowany w art. 191b § 1 k.k. znamieny jest umyślnością i może być popełniony wyłącznie w zamiarze bezpośrednim⁵⁴. Zgodnie z powszechnie przyjmowanym poglądem przestępstwa, które charakteryzują się znamieniem celu, szczególnym sposobem działania (np. ze szczególnym okrucieństwem) lub z użyciem określonych środków (np. z użyciem przemocy), są popełniane zawsze w zamiarze bezpośrednim. W tym przypadku o zamiarze bezpośrednim przesądza rodzaj stosowanych przez sprawcę środków.

Typ czynu zabronionego w art. 191b § 2 k.k. może być popełniony wyłącznie w zamiarze bezpośrednim (kierunkowym). W tym przypadku trzeba udowodnić, że w momencie nakłaniania sprawcy towarzyszył zamiar doprowadzenia do zawarcia związku, o którym mowa w art. 191b § 1 k.k., w sposób wskazany w tym przepisie.

3. ZAGROŻENIE KARNE

Typy czynów zabronionych z art. 191b k.k. stanowią występki zagrożone identyczną karą w postaci pozbawienia wolności od 3 miesięcy do 5 lat. Nie jest zrozumiałe, z jakich względów ustawodawca zdecydował się zrównać pod względem ustawowego zagrożenia typ z § 1 z typem z § 2. Wydaje się, że nakłanianie innej osoby do opuszczenia terytorium RP w celu popełnienia przestępstwa określonego w art. 191b § 1 k.k. stanowi *de facto* czynność o charakterze przygotowawczym, co powinno znaleźć odzwierciedlenie w wysokości ustawowego zagrożenia.

De lege lata wysokość ustawowego zagrożenia nie wyłącza możliwości zastosowania wobec sprawcy przestępstw dobrodziejstw wynikających z art. 37a lub 37b k.k. ani warunkowego umorzenia postępowania (art. 66 § 1 k.k.).

Przestępstwa z art. 191b k.k. są przestępstwami publicznoskargowymi, ściganymi z urzędu.

4. FORMY STADIALNE I ZJAWISKOWE

Polska konstrukcja form zjawiskowych oraz stadialnych w pełni realizuje przewidziany w art. 41 konwencji wymóg penalizacji podżegania i pomocnictwa do przestępstw konwencyjnych. w tym z art. 37, a także ich usiłowania.

⁵⁴ Odmienne J. Lachowski, który przyjmuje także zamiar ewentualny; J. Lachowski, *Komentarz do art. 191(b), nt 11*, w: *Kodeks karny. Komentarz...*, op. cit.

5. PROBLEM *CULTURAL DEFENCE*⁵⁵

Dodatkowo należy wskazać, iż w art. 42 konwencji ustanawia się zakaz uznawania przez prawo krajowe za usprawiedliwienie dla aktów przemocy norm kulturowych, religijnych, społecznych, tradycji lub tzw. honoru. Stosownie do jego postanowień,

strony przyjmą konieczne środki ustawodawcze lub inne środki w celu zapewnienia, by w postępowaniu karnym wszczętym w związku z popełnieniem któregokolwiek z aktów przemocy objętych zakresem niniejszej konwencji, kultura, zwyczaj, religia, tradycja lub tak zwany „honor” nie stanowiły usprawiedliwienia popełnienia takiego aktu. Obejmuje to zwłaszcza twierdzenia, że ofiara naruszyła kulturowe, religijne, społeczne lub tradycyjne normy lub zwyczaje stanowiące kryteria właściwego zachowania.

Z tego wprost wynika wymóg wyłączenia możliwości powoływania się w szczególności na różnice kulturowe, a tym samym – wyłącza skuteczność tzw. obrony przez kulturę (tzw. *cultural defence*) przy przestępstwie przymusowego małżeństwa.

Polski system prawny odpowiada standardom określonym w art. 42 konwencji. Na gruncie ustawodawstwa polskiego brak jest regulacji, które pozwalałyby, aby kultura, zwyczaj, religia, tradycja lub tzw. honor uzasadniały popełnienie aktu przemocy. W polskiej literaturze wyrażono także pogląd, iż nie widać jednak powodów do całkowitego wykluczenia i nieuwzględniania obrony kulturowej w przypadku małżeństw dobrowolnych, np. romskich⁵⁶.

⁵⁵ Strategia *cultural defence*, choć ma anglosaską proveniencję, od pewnego czasu jest obserwowana także w systemie kontynentalnym i staje się pomocnym instrumentem w obronie mniejszości etnicznych. Instytucja *cultural defence* zakłada, że osoba wywodząca się z mniejszości kulturowej, w której w codziennym zachowaniu widać przejawy norm właściwych jej kulturze, nie powinna być uważana za w pełni odpowiedzialną za swój czyn, jeśli narusza on prawo państwa, w którym przebywa, jeżeli tylko taki czyn jest zgodny z nakazami jej kultury. *Cultural defence* określa się jako sytuację, w których organ stosujący prawo bierze (lub nie) pod uwagę obowiązujące w jakiejś grupie społecznej swoistych norm kulturowych, odbiegających w istotny sposób od przyjętych standardów ogólnospołecznych. Elementami koniecznymi, które muszą pojawić się przy odwołaniu do tej instytucji, są więc: 1) przynależność do mniejszości kulturowej (zarówno ofiary, jak i sprawcy; faktyczna więź z daną grupą); 2) funkcjonowanie w ramach tej mniejszości jakiegoś wzorca zachowania, które mimo że przez członków danej wspólnoty jest w pełni akceptowane, pozostaje w sprzeczności z prawem państwowym; 3) wpływ danego wzorca na zachowanie jednostki. Szerzej zob. J. Zajadło, *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, Warszawa 2008, s. 69–72; szerzej na ten temat zob. idem, *Uniwersalizm praw człowieka w konstytucji – bezpieczne i niebezpieczne relatywizacje*, Prz. Sejm. 2007, nr 4, s. 99 i n.; S. Sykuna, J. Zajadło, *Kontrowersje wokół tzw. obrony przez kulturę – okoliczność wyłączająca winę, okoliczność łagodząca czy nadużycie prawa do obrony*, PS 2007, nr 6, s. 27; O. Sitarz, *Culture defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, t. 29–30, s. 647; B. Wojciechowski, *Interkulturowe prawo karne. Filozoficzne podstawy karania w wielokulturowych społeczeństwach demokratycznych*, Toruń 2009, s. 369; M. Dudek, *Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defence i prawa karnego w dobie multikulturalizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, nr 2 (3), s. 47–60; A. Kleczkowska, *Rola cultural defence w wymiarze sprawiedliwości karnej*, RPEiS 2012, z. 2, s. 71–84. Zob. A. Kleczkowska, *Rola cultural defence w wymiarze sprawiedliwości karnej...*, op. cit., s. 71 i n.

⁵⁶ W. Zalewski, *Komentarz do art. 42, w: Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej*, red. E. Bieńkowska, L. Mazowiecka, LEX/el. 2016.

6. ZBIEG PRZEPISÓW

Nie zachodzi kumulatywna kwalifikacja prawna art. 191b k.k. z art. 190 k.k. lub art. 191 k.k. Zbieg właściwy może natomiast zaistnieć, jeśli w wyniku stosowanej przemocy sprawca spowodował uszczerbek na zdrowiu pokrzywdzonego – wskazana jest wtedy kumulatywna kwalifikacja prawna art. 191b k.k. z odpowiednimi przepisami przewidującymi przestępstwa np. z art. 156 i 157 k.k.

Jeśli sprawca znęcał się nad osobą pokrzywdzoną lub nękał ją w tym celu, aby doprowadzić do zawarcia przez nią małżeństwa, wówczas zasadne jest zastosowanie kumulatywnej kwalifikacji z art. 207 § 1–2 k.k. – znęcanie się – lub z art. 190a § 1 k.k. – nękanie.

W przypadku zastosowania przez sprawcę przemoc wobec rzeczy, by w ten sposób doprowadzić inną osobę do zawarcia związku małżeńskiego, a w rezultacie zastosowania tej przemocy rzecz taką zniszczy, wówczas zachodzi rzeczywisty właściwy zbieg przepisów art. 191b z art. 288 § 1 lub 2. Jeśli sprawca kieruje przemoc wobec zwierzęcia należącego do ofiary, wówczas można rozważać kumulatywną kwalifikację art. 191b § 1 lub 2 w zb. z art. 35 ust. 1 lub 2 Ustawy z 21.08.1997 r. o ochronie zwierząt⁵⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Bięgoszewski T., *Przemoc jako znamię strony przedmiotowej*, CzPKiNP 1997, nr 2.
- Daniluk P., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. R.A. Stefański, Warszawa 2023.
- Cieślak W., Glosa do uchwały SN z 10.12.1998 r., I KZP 22/98, PS 1999, nr 10.
- Daszkiewicz-Paluszyńska K., *Groźba w polskim prawie karnym*, Warszawa 1958.
- Wielki Słownik Języka Polskiego* PWN, t. III, red. S. Dubisz, Warszawa 2018.
- Dudek M., Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defence i prawa karnego w dobie multikulturalizmu, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, nr 2 (3).
- Falandysz L., w: *Prawo karne. Część szczególna. Wybrane zagadnienia*, L. Lernell, A. Krukowski, Warszawa 1969.
- Filar M., w: *System Prawa Karnego. O przestępstwach w szczególności, t. 4, cz. 2*, red. I. Andrejew, L. Kubicki, J. Waszczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989.
- Gardocki L., *Prawo karne*, Warszawa 1998.
- Hanausek T., *Przemoc jako forma działania przestępczego*, Kraków 1966.
- Hypś S., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2015.
- Kleczkowska A., *Rola cultural defence w wymiarze sprawiedliwości karnej*, RPEiS 2012, z. 2.
- Konarska-Wrzosek V., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Lach, J. Lachowski, T. Oczkowski, I. Zgoliński, A. Ziółkowska, V. Konarska-Wrzosek, Warszawa 2020.
- Królikowski M., Sakowicz A., w: *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221, t. I*, red. M. Królikowski, R. Zawłocki, Warszawa 2023.
- Kulesza J., Glosa do uchwały SN z 10.12.1998 r., I KZP 22/98, Pal. 1999, nr 5–6.
- Lachowski J., w: *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzosek, LEX/el. 2023.

⁵⁷ Dz.U. z 2023 r., poz. 1580 ze zm. Tak trafnie M. Mozgawa, *Komentarz do art. 191(b), nt. 9*, w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany...*, op. cit.

- Mozgawa M., w: *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa, LEX/el. 2023.
- Peiper L., *Komentarz do Kodeksu karnego i prawa o wykroczeniach*, Kraków 1936.
- Romańczuk-Grącka M., *Pojęcie i funkcje przymusu psychicznego w prawie karnym*, Warszawa 2020.
- Sitarz O., *Culture defence a polskie prawo karne*, Archiwum Kryminologii 2007–2008, t. 29–30.
- Spotowski A., w: *System Prawa Karnego. O przestępstwach w szczególności*, t. 4, cz. 2, I. Andrejew, L. Kubicki, red. J. Waszczyński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989.
- Sykuna S., Zajadło J., *Kontrowersje wokół tzw. obrony przez kulturę – okoliczność wyłączająca winę, okoliczność łagodząca czy nadużycie prawa do obrony*, PS 2007, nr 6.
- Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, t. II, Warszawa 1979.
- Tobis A., *Główne przestępstwa przeciwko rodzinie. Charakterystyka i prawna i skuteczność kary pozbawienia wolności*, Poznań 1980.
- Warylewski J., w: *Kodeks karny. Część szczególna, t. I, Komentarz*, red. A. Wąsek, Warszawa 2004.
- Warylewski J., w: *System Prawa Karnego, Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym, t. 10*, red. J. Warylewski, Warszawa 2016.
- Warylewski J., *Przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Rozdział XXV Kodeksu karnego. Komentarz*, Warszawa 2001.
- Wawrowski J., *Przestępstwa z użyciem przemocy – przemoc a przemoc wobec osoby*, PS 2007, nr 6.
- Wojciechowski B., *Interkulturowe prawo karne. Filozoficzne podstawy karania w wielokulturowych społeczeństwach demokratycznych*, Toruń 2009.
- Wysocki M., *Przemoc wobec osoby w rozumieniu art. 191 k.k.*, Prok. i Pr. 1999, nr 3.
- Zajadło J., *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*, Warszawa 2008.
- Zajadło J., *Uniwersalizm praw człowieka w konstytucji – bezpieczne i niebezpieczne relatywizacje*, Prz. Sejm. 2007, nr 4.
- Zalewski W., w: *Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej*, red. E. Bieńkowska, L. Mazowiecka, Warszawa 2016.
- Zoll A., w: *Kodeks karny. Część szczególna, t. 2, cz. 1, Komentarz do art. 117-211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017.
- Zoll A., *Glosa do uchw. SN z 10.12.1998 r., I KZP 22/98*, OSP 1999, nr 5.

Cytuj jako:

Kosonoga-Zygmunt J., *Kryminalizacja tzw. przymusowego małżeństwa w polskim prawie karnym*, „Ius Novum” 2024, nr 1 (18), s. 38–57. DOI: 10.26399/iusnovum.v18.1.2024.03/j.kosonoga-zygmunt